

A Demonstratio magyar nyelvtani forrásai

C. Vladár Zsuzsa

Demonstratio (1770) is a fundamental work of comparative linguistics, it is the first scientific demonstration of the affinity of Hungarian and a Finno-Ugric language. The paper examines the Hungarian grammatical sources of *Demonstratio* and the Hungarian spelling system used in the work. Among the Hungarian grammatical sources, the grammars of Albert Molnár Szenczi (1610) and Pál Pereszlényi (1682) can be identified. Sajnovics referred to the Protestant morphological spelling system, however, in practice, he used the phonetic Catholic one. Sajnovics used the theory of monosyllabic roots as proof of linguistic affinity. Root theory played an important role in early language comparison as well as in later stages.

kulcsszavak: Sajnovics János, *Demonstratio*, helyesírás, gyökelmélet, összehasonlító nyelvészet, tudománytörténet

1. Bevezetés

2020-ban és 2021-ben a *Demonstratio* első, koppenhágai és második, nagyszombati kiadásának 250 éves évfordulóját ünnepeltük. Az évforduló tiszteletére számos konferenciát rendeztek, és Szíj Enikő kezdeményezésére elkészült az első kiadás magyar fordítása is. Mindez alkalmat adott számos kérdés újragondolására vagy hiányzó részletek feltárására. Erre vállalkozik ez az írás is, amely a *Demonstratio* két kiadásának magyar nyelvészeti forrásait vizsgálja.

A nyelvészeti források kérdése szorosan összefügg a mű keletkezéstörténetével. Mostanra ez többé-kevésbé tisztázódott: a csillagászati főterv mellett Hell sok

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa (szerk.) 2023: „*a te Columbusod, Vespuccid*” - Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves *Demonstratióról*. *Studia uraloaltaica Supplementum* 12. 49–60. DOI: <https://doi.org/10.14232/sua.sup.2023.12.3>

egyéb mellékes tervvel indult, és ezek közül útközben emelkedett ki a nyelvhasználat témája (Bartha 1983, Aspaas – Kontler 2019, C. Vladár 2021). Hell már korábban is érdeklődött a történelem iránt, 1750-ben szerkesztett egy időrendi táblázatot *Adiumentum memoriae* címmel, amelyben az egyháztörténeti eseményeket és a honfoglalást követő század vezetőit gyűjtötte össze (Aspaas 2012: 59). A magyar őstörténet pedig már régóta téma volt nemzetközi szintereken is (Békés 2021), ráadásul a jezsuiták és a piaristák közötti vetélkedés is belejátszott.

Arról azonban szó sincs, hogy Sajnovicsot magyar anyanyelve miatt, a nyelvhasználat feladatára választotta volna maga mellé Hell. Az expedíciót finanszírozó dán királyi udvar meghívása a Vénusz-átvonulás megfigyelésére szolt, és Mária Terézia sem adott magyar őstörténeti-nyelvészeti kutatásra megbízást. Sajnovics kiválasztásában tudása, lojalitása és erős, egészséges volta játszott szerepet – ha például német vagy szlovák anyanyelvű lett volna, akkor is őt viszi Hell. A magyar anyanyelv csak szerencsés ráadás volt az útközben felmerülő téma vizsgálatához. A magyar anyanyelvvel indokolt kiválasztásra utaló félmondattal csak a Demonstratio második, átírt kiadásban találkozunk. Ekkor Hell már új területen kívánt kompetens kutatóként fellépni, és ehhez szüksége volt arra, hogy a nyelvhasználat projektjét átkeretezze, és előre eltervezett vállalkozásnak tüntesse fel.

Mind Hell, mind Sajnovics matematikusok és csillagászok voltak, korábbi nyelvészeti kutatásokat nem folytattak. Sajnovics a dán Királyi Tudós Társaság előtt fontosnak tartotta megindokolni, hogyan lehet csillagász létére kompetens a nyelvhasználat kérdésében. Fő érvként anyanyelvi kompetenciájára hivatkozott: „Csodálkozik talán a Királyi Tudós Társaság, hogy én, aki egyébként matematikai tudományokkal és főleg csillagászati tanulmányokkal foglalkozom, grammatikai értekezést dolgoztam ki. De ha a dolgot méltóztatik mélyebben megvizsgálni, meg fogja érteni: senki mástól nem várhat több joggal ilyen értekezést, mint tőlem. A magyarok és a lappok nyelvének egyezéséről ugyanis nem kaphatunk bizonyosságot, hacsak nem egy született lapp vizsgálja magyarok közt, vagy egy magyar a lappok közt” (1770/2021: 102).

Ez nem jelenti azt természetesen, hogy teljesen a semmiből indultak. Először is, a tudományos szaknyelvként és közvetítő nyelvként használt latint már az elemi iskolában elsajátították, és ez egyúttal a grammatikai leírás és terminológia ismeretét is jelentette. A jezsuita rendben használt Alvarez-féle latin nyelvtan évszázadokon át csiszolt, kiváló pedagógiai grammatika volt, amit rendtartományonként az adott nyelvi környezethez adaptáltak, szinte teljesen biztos, hogy ebből tanult Sajnovics és Hell is. Az európai nyelvleírások alapja és kiinduló rendszere a klasszikus latin grammatika volt, tehát ha nyelvhasználatra került sor, a hasonlítani kívánt grammatikák (noha számos ponton eltértek) alapvetően mind

az európai hagyomány keretében készültek. Így volt ez a magyar és a lapp esetében is.

Emellett nagyon lényeges volt, hogy Hell és Sajnovics kiváló természettudományos képzettséggel és gyakorlattal rendelkeztek, tehát az általában vett tudományos munka módszertanát jól ismerték. Tudták, hogyan kell szakirodalmat keresni, hivatkozni, adatot kezelni és értékelni, szabályokat felállítani, logikai úton következtetéseket levonni. Tudtak kutatást tervezni, kivitelezni, és értettek a tudományos közlemények szabályos megszerkesztéséhez. A *Demonstratio* maga is egy természettudományos módszertanú kutatás és közlemény (C. Vladár 2021).

A konkrét nyelvhasznításhoz az út során azonban hiányoztak az eszközeik. A lapp nyelv első számú szaktekintélyét, a trondheimi szemináriumban tanító Knud Leemet csak a visszaúton, 1769 szeptemberében látogatták meg. A *Demonstratio* tele van panasszal amiatt, hogy az expedíció során Sajnovicsnak nem állt rendelkezésére használható lapp nyelvi szakirodalom a nyelvhasznításhoz: „De! milyen módon kezdjem el a vizsgálatot? hiszen a Leem-féle Grammatikán és lapp Nomenclatoron kívül semmilyen segédeszközöm sem volt. E könyveket excellenciája STORM titkos tanácsos úr ajándékozta nekünk, mikor Christianián [Oslón] átutaztunk, kérés nélkül, megtisztelő figyelmesség gyanánt. Ha felütöttem ezt a grammatikát, szabályok hosszú sorát láttam benne, csakhogy a számomra teljesen ismeretlen dán nyelven. Ha a Nomenclatorba tekintettem, lapp szavakat találtam, szinte csupa magánhangzóval és csodálatos módon összehordott mássalhangzóval lejegyezve, ezért hát sehogy sem tudtam kitalálni, hogyan is lehetne elolvasni vagy kimondani őket?” (1770/2021: 119). Vagyis a Leem-grammatikát sem célzottan vitték magukkal, hanem mintegy véletlen ajándékként került hozzájuk, ez is arra utal, hogy odafelé még nem készültek komolyan nyelvészeti kutatásra. Ráadásul a dánul írt nyelvtant meg sem tudták érteni, és lapp nyelvismerettel sem rendelkeztek. Ahogy Szeverényi (2019) rámutat, mivel a terepen gyűjtött saját anyagot később Sajnovics nem dolgozta bele a *Demonstratió*ba, valójában a nyelvhasznítást a könyvek és Porsanger segítségével akár a koppenhágai könyvtárban is elvégezhetette volna.

A szakirodalom keresése, a tényleges hasonlítás tehát a sikeres csillagászati expedíció utáni féléves koppenhágai tartózkodásra maradt. A nyelvhasznításhoz használt lapp, észt stb. munkákat Sajnovics lelkiismeretesen hivatkozta, ezekkel itt most nem foglalkozunk.

2. A magyar nyelv leírásához felhasznált források

Valószínű, hogy magyar nyelvészeti források sem voltak velük az úton. Sőt, Sajnovics nem is ismerte a leghíresebb magyar grammatikát, Szenczi Molnár

Albert nyelvtanát (1610). Szenczi grammatikájával visszautazásuk után, Koppenhágában ismertette meg őket egy dán előkelőség. „[Szenczi] írt egy grammatikát is, melyet Hanauban adtak ki, s amelyről én nem tudtam, amíg a kiváló von Langebeck jogtanácsos úr meg nem ismertette velem” (1770/2021. 190). Szenczi Molnár Albert 1610-es grammatikája Petrus Ramus rendszerén épült, de szerkezetében a kortárs német grammatikák hatása is érezhető. Ez a grammatika az összes következő magyar nyelvtan ősforrása volt (C. Vladár 2014). Nehezen hihető, hogy célirányos felkészülés esetén Sajnovics ne ismerte volna, és ne vitték volna magukkal. Ugyanígy alapvető Szenczi latin–magyar szótára, amit később Pápai Páriz Ferenc dolgozott át, és az ő neve alatt adták ki (ezt Sajnovics következetesen Molnár-szótárként emlegeti). Ez a szótár volt a leghíresebb, legelterjedtebb, alapvető szótár a korban, így ezt természetesen használták (hogy melyik kiadást, az nem tisztázott, lásd később).

A másik nyelvtan, ami kézenfekvő választás volt a magyar nyelv leírásához, a nagyszombati jezsuita Pereszlényi Pál magyar nyelvtana volt. Pereszlényi nyelvtana (első kiadása 1682) a jezsuita rendtartomány hivatalos magyar grammatikája volt, amelyet az idegen ajkú (szláv és német anyanyelvű) szeminaristák magyarra tanításához használtak. Ez a grammatika a rend egységesen használt latin nyelvtanának, Emmanuel Alvarez munkájának a magyar nyelv leírásához adaptált változata volt, amely a magyar részeknél Szenczi munkájára támaszkodott. Azt nem tudjuk, hogy vitték-e magukkal (nem valószínű), a koppenhágai könyvtárban volt-e, vagy esetleg utánuk küldték otthonról.

Az biztos, hogy a magyar források tekintetében igen szűkszavú Demonstratio ezt a két munkát és a Pápai Páriz-szótárhoz csatolt Tsétsi-féle helyesírási összefoglalót nevesíti csak.

A két magyar grammatika nem egyforma súllyal szerepel. A Demonstratio Pereszlényit név szerint csak egyszer említi, a magyar kicsinyítő képzőknél. Szenczit jóval többször: a kicsinyítő képzőknél, a magyar igeidők felosztásánál és a befejezett múlt *-ék*, *-ém* végződésénél. Közvetlenül Szenczi hatását mutatja az igeidők rendszere. Sajnovics ugyanis Szenczi mintájára a magyar igealakokból indul ki, tehát egy alak csak egyszer szerepel a rendszerben, szemben Pereszlényivel, aki a latin igeidőrendszert tüntette fel a magyarban is, és egy magyar igealak annyiszor ismétlődött, ahányszor csak a latin igeidőrendszer különböző alakjainak fordítása volt.

A nyelvi példák közül a Pereszlényi-grammatikával az említett kicsinyítő képzős részen kívül egyetlen helyen találunk egyezést: a magyar felszólító módú igéknél (*félly*, *adgy* *örézz*, *tarts*). A Szenczi-nyelvtannal több helyen van konkrét példákban egyezés: a főneveknél (*fa*), a mellékneveknél (*tiszta*), a gerundiumnál (*látván*), azonos a kicsinyítő képző példaszava (*leány*), megegyeznek a ragozott

infinitivusos szerkezet vezérigéi (*kell, illik*). Az biztos, hogy Pereszlényi nyelvtana is Sajnovics keze ügyében volt írás közben Koppenhágában, hiszen a példák mellett mondatokat is szó szerint kimásolt belőle, így a nyelvtani nem hiányáról szólót is (Pereszlényi 1682: 6, ill. Sajnovics 1770: 54).

Valószínűleg volt olyan magyarra vonatkozó rész is, amit Sajnovics maga állított össze, vagy általunk még nem ismert forrásra támaszkodott. A magyar fonémarendszer leírása például egyik grammatikára sem vezethető közvetlenül vissza, bár a szegmentumjellemzők belesimulnak a szokásos megállapítások sorába, a szokásos, percepciós alapú latin terminológiával (C. Vladár – Markó 2021). Például igazodva a magyar grammatikai hagyományhoz a *Demonstratio* az *a-t* /v/ az *á-val* /a:/ állítja párba, és az /v/-t mint valamiféle tompa, homályos hangzású hangot jellemzi: *sonus obscurus et profundus* 'homályos és mély' hangzás' (1771/1994: 47). Azt is megjegyzi, hogy a hang inkább az *o*-hoz (/o/) közelít: *ad o accedens* 'az *o*-hoz közelítő' (uott.), *cum o mixtum* 'o-val kevert [hangzás]' (Szenczi 1610/2004: 83). Ezzel szembeállítva az *á* /a:/ éles, tiszta hangzásként jelenik meg: *pronuntio clara* 'tiszta ejtés' (uott.). Az *o*-hoz (/o/) és az *u*-hoz (/u/) viszonyítva az *ö* /ø/ és az *ü* /y/ kemény hangzású: „Ha a magyarok az *o* és az *u* hangokra két pontot tesznek, ez kemény (*durus*) és sajátosan magyar hangértéket jelöl” (1771/1994: 41).

A további forrásokat illetően az Egyetemi Levéltár Pray-gyűjteményének *Miscellana* kötete szolgáltatathatna adatokat, amelyben megtalálhatók a Sajnovics által az első kiadású *Demonstratio*-ban felhasznált munkák kéziratos jegyzetei, a műbe illesztendő idézetek másolatai, illetve a *Demonstratio* részleteinek fogalmazványai (EL. Coll. Pray. XVIII: 29.). Ebben Szenczi (1610) és Komáromi Csipkés György nyelvtanából (1655), Tsétsi János ortográfiájából kimásolt részletek, Bél Mátyás rovásírásról tett megjegyzései stb. vannak, ezeket azonban csak részben használta fel. Ezek fényt vetnek a koppenhágai *Demonstratio* megírásának körülményeire is. A gondosan tisztázott jegyzetek ugyanis sem Hell, sem Sajnovics kézírásával nem egyeznek, viszont két másik kéz írása is azonosítható rajtuk, vagyis Koppenhágában valószínűleg a technikai feladatokban segédkező írnokokat is kaptak.

3. A lapp könyvekbe bevezetni kívánt magyar helyesírás: elmélet és gyakorlat

A magyar és a lapp fonémarendszer esetében, mint láttuk fentebb, Sajnovics inkább csak helyesírási kérdést látott, mivel állítása szerint: „A lappok ugyanis [27] pontosan ugyanannyi hangot és ugyanolyan kiejtést használnak, mint a magyarok.” (1770/1991: 131). Ebből (a nyilvánvalóan téves) megállapításból egyenesen következett számára, hogy akkor a két nyelv szövegeiben érdemes

lenne azonos helyesírást alkalmazni. A lapp helyesírás abban az időben kiforratlan, nyelvjárásonként és szerzőnként eltérő volt, amit Sajnovics Gananderre hivatkozva részletesen tárgyalt. (A lapp helyesírás történetéről lásd Kelemen 2019, 2021 és Tamás 2001.)

Sajnovics ezért a magyar helyesírási rendszert ajánlotta: „Ma a neves Pápai Páriz urat követjük, akinek a latin–magyar szótárát a nagyszombati egyetemi nyomdában adták ki legutóbb, és német nyelvvel bővítve áll rendelkezésünkre” (1770/2021. 125). A népszerű Pápai Páriz-szótár helyesírási gyakorlata a szótár elejéhez csatolt Tsétsi-féle helyesírási összefoglalón (*Observationes*) alapult. (Megjegyzendő, hogy a szótár címléírása a Demonstratióban téves. 1770-ben Pápai Páriz szótár „legutóbbi” nagyszombati kiadása az 1762-es volt, de ebben még nem szerepelt a német rész. A német résszel az 1767-es kiadás bővült ki, de ez Szebenben jelent meg.)

Sajnovics igyekezett azt a benyomást kelteni, hogy a magyar helyesírás általánosan elfogadott, egységes rendszer. A Bevezetőben (1770/2021: 103) „ATTILA és SZT. ISTVÁN első királyunk idejétől erős és szilárd” és „annyi évszázadon át pompásan kiművelt” magyar nyelvről írt, egy későbbi ponton pedig a magyar helyesírásról pedig azt állította: „Eközben a mi magyarjainknak több évszázadon át tökéletesen kiművelt helyesírásuk van, amely rövid, könnyű, egyértelmű, és arra termett, hogy leírja az összes lapp hangot” (1770/2021: 124). Ha ehhez hozzátesszük az előbb idézett megjegyzést, hogy „ma a neves Pápai Páriz urat követjük”, akkor egyenesen következik, hogy ez a „tökéletesen kiművelt, rövid, könnyű, egyértelmű” magyar helyesírás a Tsétsi-féle rendszer.

Az egységesnek sugallt magyar helyesírás képe azonban nem volt igaz. A magyar helyesírás ebben az időben távolról sem csak a Tsétsi-féle szóelemző vonalat követte, hanem ugyanúgy jelen volt a kiejtés szerinti írásmód. Évtizedekkel vagyunk a két irányzatot ütköztető jottista-ipszilonista vitától, és még messzebb az első akadémiai helyesírási szabályzattól. Ráadásul a kétféle helyesírás felekezetekhez is kötődött: a szóelemző a protestáns, a kiejtés szerinti a katolikus felekezetre volt jellemző, és maga Sajnovics is jezsuita volt.

Sajnovics már a Demonstratio első kiadásában is azt állította, hogy az általa javasolt helyesírás alkalmazásával a magyarok a lapp szövegeket tökéletesen el tudnák olvasni: „ha a LEEM-féle betűket másmilyen, a magyar helyesírásból kölcsönzött, ugyanolyan hangértékű betűkkel helyettesítem, a magyarok tüstént elolvassák, kiejtik és megértik, és mint rokon és testvéri szavakat, szívélyesen fogadják őket” (1770/2021: 126). A második kiadásban, ahol a helyesírási rész jelentősen kibővült a Leem-szótár átírását célzó vállalkozás bemutatásával, már a dolgot kölcsönössé tette: nemcsak a magyarok tudják majd a lapp könyveket elolvasni, hanem fordítva, a lappok is tökéletesen ejtik majd a magyar szavakat. „hogy a finmarchiai lappok ezentúl a magyar írásmódot tanulják meg

misszionáriusaitól, és ezt vezessék be a gyakorlatba, hogy ezáltal a magyarok a lapp könyveket, a lappok a magyar könyveket úgy tudják használni, mint sajátjukat” (1771/1994: 44). Az első kiadás a szóbeli előadás írott változata volt, az annak idején fennálló álláspontot, állapotot rögzítette. A második kiadás pedig, noha már itthon készült, az előadás utáni, de még Koppenhágában történt eseményekről számolt be: Porsangerrel közös munkáról, a lapp könyvekbe bevezetendő magyar helyesírásról, és azt előlegezte meg, hogy a projektet az ő hazatértük után Thott gróf fogja befejezni – ez nem így lett (lásd Kelemen 2021).

Érdemes tehát megnézni, milyen is volt a Sajnovics által javasolt és „a ma általunk követett” helyesírás, és mennyiben lett volna alkalmas arra, hogy más nyelvűek felolvassák a magyar szöveget.

Tsétsi helyesírása a protestáns helyesírás elveit foglalta össze (lásd Korompay 2009), ennek legfőbb jellemzője a szóelemző elv volt. A szóelemző helyesírás azt mondta ki, hogy a tőszavakból származó alakokban a tövet azonos alakban kell írni, akkor is, ha a szóalakban már másképp ejtjük. Ezzel lehetőséget adott arra, hogy a kiejtésben azonos, de más tőből származó szóalakokat az írás szétválassza. A szóelemző vagy morfológiai elv a német nyelvű társaságoktól indult a 17. században, és ott három fő megjelenési területe az umlautos betűk alkalmazása ott, ahol a töben *a*, *o* vagy *u* volt, a szóvégi explozívák egyöntetű írásának kérdése és a kettőzött mássalhangzók megtartása mássalhangzó előtt (Moulin 2004: 41 skk.).

A magyarban szóelemző írásmód elsősorban a szóelemek határán végbemenő fonetikai változások nem jelölésében mutatkozott meg, felülírva a kiejtés szerinti elvet, pontosabban: a szó szintje helyett a szóelem (morféma) szintjére szorítva vissza. A programot Geleji Katona István (1645) és Tótfalusi Kis Miklós (1697) után a Pápai Páriz-szótárhoz csatolt Tsétsi-munka foglalta össze. Tsétsi (1708/2009: 27) világosan kimondta, hogy az írásnak nem kell követnie a kiejtést. „A képzett szavaknak meg kell őrizniük tőszavaik betűit. Ezért az írásnak nem kell követnie a kiejtést, mint *Romlottság, Igazság...*” Sőt, hiba, ha adott ponton követi: „Az igék kijelentő és felszólító módú végződéseiben az *a*, *am*, *ad*, *em*, *ed*, *e*, *uk*, *ük*, *átok*, *étek* elé nem *gy*-t vagy *ly*-t vagy *ny*-t vagy *ty*-t kell tenni, hanem *j*-t. Mint: *mondja*, *szenteljük*, *vigasztaljuk*, *kívánjátok*, *tartják* stb., nem pedig *mondgya*, *szentellyük* stb. Ezt a hibás írásmódot egyedül ezeknek az igéknek a kiejtése és az írás ahhoz alkalmazása hozta magával” (Tsétsi 1708/2009: 31).

Az tehát, hogy a magyarok egységes helyesírást követnének, amellyel a lappok is pontosan olvashatnák a magyart, nem volt igaz. Ráadásul maga a katolikus jezsuita Sajnovics sem alkalmazta következetesen a mintául állított protestáns helyesírást. Mindkét nevesített mintája, amelyből nyelvi példákat is átvett, fonetikus helyesírást alkalmazott. A protestáns Szenczi nyelvtana (1610) még a

szóelemző elv magyarországi megjelenése (Geleji 1645) előtt keletkezett, Pereszlényi nyelvtana (1682) pedig éppen a katolikus helyesírás összefoglalója volt. Sajnovics a Pereszlényi- vagy a Szenczi-grammatikából átvett példákban az eredeti, fonetikus helyesírást tartotta meg, nem igazította át őket Tsétsi elvei szerint. Például a Pereszlényi-grammatikából származó *félly, adgy* (1770/2021: 177) példák fonetikus helyesírásúak, holott Tsétsi szóelemző elvet érvényesítő ortográfiája épp az ilyen típust szabályozta (lásd fentebb). Hasonlóan a szójegyzékben is, a katolikus helyesírás szerinti *Eredgy* (1770: 51) áll, holott ez a Pápai Páriz-szótár magyar–latin részében még címszóként is szerepel: *Eredj, i, ito*. Saját példái is a fonetikus írásmódot mutatják: *Üressebb* (1770/2021: 165), vö. Tsétsi (1708/2009: 27): „A milyenséget jelölő határozószavakat *an*-nal vagy *en*-nel írjuk. Mint: ...*erösen*, nem pedig *erössen*”. Mindezek a példák aztán változatlan írásmóddal ismétlődnek a Demonstratio nagyszombati kiadásában is.

A nagyszombati kiadásba (1771/1994: 123) bekerült, Karjelia címeréről írt versének tanúsága szerint maga Sajnovics is a katolikus, kiejtés szerinti helyesírást követte: *forogtattya, villogtattya*. Mindebből úgy tűnik, hogy a példának állított Tsétsi-féle helyesírás szabályai elméleti síkon maradtak, Sajnovics helyesírási tudatossága arra nem terjedt ki (vagy nem tartotta lényegesnek), hogy ezek alapján az átvett példákat átigazítsa, vagy saját szövegében alkalmazza.

4. A gyökelmélet és a nyelvhasonlítás

Tsétsi János szóelemző helyesírásának az volt az alapgondolata, hogy a szóelemeket eredeti alakjukban kell megőrizni. A szóelemző helyesírás előfeltétele viszont a morféma fogalmának megjelenése volt a nyelvészeti gondolkodásban.

A flektáló nyelvtípusra (görög, latin) kidolgozott klasszikus „szó és paradigma” nyelvléírási modellben a vizsgálódások mindig teljes szóalakokra irányultak, nem mentek tovább a szóelemek szintjére, egyszerűen azért, mivel ez a fogalom hiányzott a modellből. Sem tö-, sem toldalékfogalom nem volt. Mindkét fogalom később, a humanizmus korában elterjedt héber grammatikai hagyomány továbbfejlesztéséből alakult ki Európában. A korai magyar nyelvhasonlításban a radixnak nevezett szótő/gyök fogalma különösen fontos szerepet játszott.

Az európai nyelvészeti gondolkodásba tehát a héber grammatika hozta be a radix fogalmát. A héber nyelvben három mássalhangzós gyökök vannak, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. A latin nyelvű héber grammatikákban a gyök neve *radix* ‘gyökér, származás’ volt. Ezt adaptálva más nyelvek leírásában, így a magyarban is a héber grammatika radixfogalmából alakult ki a szó ragozási alapformájának, illetve a magyarban a szótőnek a fogalma.

A radixnak a praktikus nyelvelírési, helyesírási alkalmazáson túl más szerep is jutott. A magyar grammatikairodalom visszatérő toposza volt, hogy a magyarban a gyökök, a radixok egytagúak. (Ezt bizonyítéknak tekintették arra, hogy az magyar nyelv ősi, és megőrizte ezeket az egyszerű, ősi alakokat.) Tsétsi (1708/2009. 27) említett munkájában bevett dologként ír arról, hogy a magyar szavak gyöke egy szótagos. „A tőszavak (*voces radicales*) a magyaroknál legnagyobb részben egyetlen szótagúak. [...] Így a *tanít*-ban a tő- vagy gyökhangok: *tan*, innen van a *tanáts*.” Tsétsi a magyar nyelvet a héberrel rokonította: „A magyar nyelv egyik európai nyelvvel sem áll rokonságban, hanem az ázsiaiak közül szoros rokonságban van a héberrel” (1708/2009: 19).

Bél Mátyás a *De peregrinitate linguae Hungaricae* című cikkében, ami 1734-ben a Berlińi Akadémia folyóiratában, a *Miscellanea Berolinensia ad incrementum Scientiarum* hasábjain jelent meg, hasonlóan vélekedett. Bél is a magyart a héberrel rokonította, többek közt éppen az egytagú gyökök alapján. Bél (1734) szerint a magyarban mind az igék, mind a névszók gyökei egytagúak: „Azok a magyar névszók, amelyek nem máshonnan származnak, vagy valamilyen módon nem romlottak el, szinte mind egy szótagúak, egészen biztosan születésük természeténél fogva ilyennek kell lenniük: mivel ami a nyelv egyszerűségét jelzi, az egyszersmind annak ősiségét is bizonyítja.” (Komlóssy 2010: 143, Komlóssy Gyöngyi fordítása). „A szótó, amely [az igéknél] többnyire egy szótagú, az egyes szám harmadik személy” (Komlóssy 2010: 145). Bél a cikkhez készült vázlatában ezt kifejezetten a héber őshöz kötötte: „A legtöbb magyar igező jelen idő harmadik személyű. Ezek mind egytagúak, mint amilyenek a hajdani héber gyökök voltak.” (idézi Komlóssy 2008: 89, saját fordításom).

Bél ezt a munkáját, amelyben a magyart a héberrel rokonította, Siegfried Bayer biztatására írta. Bayer korábban arra hívta fel levelezésükben Bél figyelmét, hogy Leibniz szerint a magyar és a finn nyelv és nép többféle érv alapján is rokon, amire ifjabb Olaus Rudbeck is rájött. Bél válaszelevele szerint a közös szavak legfeljebb a hajdani szomszédság következményei lehetnek (Komlóssy 2010: 127).

Bél munkáját aztán Marcus Wöldike használta fel a magyar nyelv rokon-ságának keresésében. 1746-os, a grönlandi nyelvvel foglalkozó művében, amelyben a grönlandit más nyelvekkel vetette össze, a grönlandi és a magyar nyelv rokonságát többek közt a grönlandi több szótagú, a magyar egytagú gyökeire hivatkozva veti el (1746: 150), és itt a forrásként használt Bél Mátyás grammatikára hivatkozott (részletesen lásd Átányi 1941: 164).

Wöldike munkáját pedig Sajnovics idézi (bár nem tér ki a gyökök vonatkozására). A *Demonstratio*ban is fontos szerepe van a gyökök egytagúságának, ott viszont a magyar és a lapp nyelv közötti rokonság bizonyítékaként jelenik meg: „A legtöbb három szótagú [magyar] igeńk a lappoknál két szótagból áll, és ebből

következik, hogy csaknem minden igének a jelen idejű harmadik személye, amely a többi alaknak a gyöke (*radix*), természetből fogva egy szótagú. Ezt pedig a magyar nyelv szelleme joggal követeli saját magának” (1770/2021: 181). E gondolatmenet szerint, ha a lapp ige két szótagos a szótárban, a megfelelő magyar pedig három, akkor a magyarban az eredeti igének már csak a képzett alakja él. Sajnovics úgy számolt, hogy egy szótagot mindkét nyelvben le kell számítani (a latin szótárírási gyakorlatot követve szótári alakként az egyes szám első személyű, személyragos igealak szerepel), így alapalakban az ige a lappban és a magyarban is egytagúak.

A Demonstratio második, nagyszombati kiadásában aztán a lapp mellett egy újabb nyelvvel kapcsolatban is megjelent az egytagú gyökök kérdése. A második kiadásba bekerült Hell levele, amelyben a magyar és a lapp rokonság kérdését egy tágabb keretbe ágyazta, közös ősnyelvüknek pedig a kínait jelölte meg. (Hell a kínai szóhasonlításhoz egyik forrásként a fentebb említett Siegfried Bayer Museum Sinicum c. munkáját használta.) Hell érvelése szerint a kínai nyelv ősiségét az egytagú gyökök bizonyítják, ez pedig közös vonása a magyarral (1771/1994: 55). Itt érdemes nemcsak a magyar egytagú gyökök toposzára visszagondolnunk, hanem arra is, hogy az egytagúság mindig a nyelv dicső és ősi voltának bizonyítéka is volt, ahogy fentebb Bélnél is láttuk, aki ennek révén héberrel kapcsolta össze a magyart. A második kiadásban egyébként Sajnovics szükségesnek látta egy lábjegyzetben expliciten is elhatárolódni a korábbi magyar–héber rokonítástól: „Nem időzöm el azoknál, akik a magyar nyelvet a héberre próbálták visszavezetni” (1771/1994: 34).

5. Összegzés

A Demonstratio a csillagászati expedíció egyik véletlenül kiemelkedett mellékterve volt. Emiatt az adatgyűjtés után a tényleges feldolgozás: a szakirodalom felkutatása és a mű megírása a visszatérés után, Koppenhágában történt. A mű magyar nyelvteni részének forrásai között Senczi és Pereszlényi grammatkáját lehet azonosítani. A Demonstratio elméletben a szóelemző protestáns magyar helyesírásra hivatkozott, a gyakorlatban azonban a fonetikus katolikust használta.

Sajnovics a magyar nyelvészeti hagyomány szerint egytagú gyököket tételezett fel a magyarban. A gyökök egytagúsága bizonyítékként fontos szerepet játszott a korai magyar nyelvhasznításban. Kezdetben a héber–magyar rokonításban, Wöldikénél a grönlandi–magyar rokonság cáfolásában, a Demonstratio első kiadásában a magyar–lapp rokonításban, a második kiadásban pedig a lapp mellett a kínai–magyar rokonításban is. A felhasznált források azt is megmutatják, hogy mind a magyar szerzők európai ismertsége, mind a magyar szerzők külföldi irodalmi tájékozottsága igen magas fokú volt.

Irodalom

Aspaas, Per Pippin 2012: *Maximilianus Hell (1720-1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus – A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*. PhD Dissertation. Tromsø: University of Tromsø. munin.uit.no.

Aspaas, Per Pippin – Kontler, László 2019: *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Átányi István 1941: Marcus Wöldike magyar–grönlandi nyelvhasználatára 1746-ból. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 152–164.

Bartha Lajos 1983: Sajnovics János, Hell Miksa és a „magyar őstörténet”. *Nyelvtudományi Közlemények* 85: 297–304.

Bayer, Siegfried 1730: *Museum Sinicum*. Petropoli.

Békés Vera 2021: Ugyanaz? Hasonló? Rokon? (Rövid fogalomelemzés történeti-logikai megközelítésben). In: C. Vladár Zsuzsa – Terbe Erika (szerk.), *250 éves a Demonstratio*. Budapest: ELTE, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 30–43.

Bél Mátyás 1734: De peregrinitate linguae Hungaricae. In: *Miscellanea berolinensia ad incrementum scientiarum*. 4-5. kötet. Berlin. 198–226.

Kelemen Ivett 2019: Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 123–136.

Kelemen Ivett 2021: Sajnovics János szerepe a számi helyesírás történetében. In: C. Vladár Zsuzsa – Terbe Erika (szerk.), *250 éves a Demonstratio*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 56–66.

Komlóssy Gyöngyi 2008: *Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti munkái, különös tekintettel Héber–magyar etimológiai szótárára és annak az életműben elfoglalt helyére*. PhD értekezés, Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Kézirat.

Komlóssy Gyöngyi 2010: *A különös magyar nyelv*. Budapest: Universitas Kiadó.

Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter 1762: *Dictionarium Latino-Hungaricum a Francisco Pápai Pápai*. Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Jesu.

Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter 1767: *Dictionarium Latino-Hungaricum a Francisco Pápai Pápai ...Novae huic editioni addita est Lingva Germanica in parte posteriori. Sámuel Sárdi*. Cibinii.

Pereszlenyi Pál 1682: *Grammatica Linguae Ungaricae*. Tyrnaviae: Typis Academicis.

Sajnovics János 1770/2021: *Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos.* Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő. Rubovszky Éva kiadása, Budapest.

Sajnovics János 1771/1994: *Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos.* Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő. Budapest: ELTE.

Szenczi Molnár Albert 1610: *Nova Grammatica Ungarica Thomas Villerianus. Hanoviae.*

Szeverényi, Sándor 2021: Sajnovics, the responsible fieldworker. In: Szeverényi Sándor (ed.), *Uralic studies, languages, and researchers.* Studia uralo-altaica 55. Szeged: University of Szeged. 55–70.

Tamás Ildikó 2001: A számi irodalmi nyelvek kialakulásáról és fejlődéséről. In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Lahdelma, Tuomo (szerk.), *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére.* Debrecen–Jyväskylä: Debreceni Egyetem. 619–628.

Tsétsi János 1708/2009: *Observationes Orthographico-grammaticae. Helyesírási-grammatikai megjegyzések.* Ford. C. Vladár Zsuzsa, szerk. Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230. Budapest.

C. Vladár Zsuzsa – Markó Alexandra 2021: A szegmentumok bemutatása a régi magyar grammatikákban. *Magyar Nyelv* 117: 38–51, 174–183.

C. Vladár Zsuzsa 2020: A Demonstratio kutatómódszertanáról. In: C. Vladár Zsuzsa – Terbe Erika (szerk.), *250 éves a Demonstratio.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 125–140.

Wöldike, Marcus 1746: Betaenkning om det Grønlandske Sprogs Oprindelse og Oliighed med andre Sprog. In: *Skifter som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Laerdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste.* Koppenhága. 129–156.